

Felsőoktatási kezdeményezések a kisebbségek egészség-esélyeinek növelése érdekében

Dr. Tarkó Klára¹,
Dr. habil. Benkő Zsuzsanna¹

¹Szegedi Tudományegyetem, Juhász Gyula Pedagógusképző Kar,
Alkalmazott Egészségtudományi és Egészségfejlesztési Intézet

Bevezető

Tanulmányunk egy időszerű társadalmi méretű kérdésnek a felsőoktatás keretei közötti tárgyalását helyezte középpontjába, nevezetesen a magyarországi kisebbségek társadalmi-gazdasági helyzetéből fakadó, az esélyegyenlőségük ellenében ható folyamatoknak köszönhető, „van”-helyezeten alapuló innovatív pedagógiai megoldási javaslatok bemutatását. Szociológiai értelemben a kisebbségek közé soroljuk a különböző nemzeti és etnikai csoportokat, a nőket, a fogyatékosokkal élőket, a vallási kisebbségeket és a homoszexuálisokat. Mindezen csoportok egyik jellemző esélyegyenlőtlenségi mutatója a körükben tapasztalható egészség-esélyegyenlőtlenségek mértéke. Nézzünk meg erre vonatkozóan néhány jól ismert példát a teljesség igénye nélkül:

A romák születéskor várható átlagos élettartama 10 évvel alacsonyabb, mint a magyar lakosságé; a vetélés, koraszülés aránya magas; magas a látens morbiditás; jellemzőek a járványos megbetegedések (a hepatitis A és B), valamint jelentős a tetvesség aránya; jellemző a kedvezőtlen egészségmagatartás (dohányzás, alkoholfogyasztás) és a minőségi és mennyiségi értelemben is elégtelen táplálkozás (Busa és mtsai, 2004). Az egészségügyi ellátó személyzet irányából érkező negatív diszkrimináció is érzékelhető (Neményi, 2005).

2009-es adatok szerint a születéskor várható élettartam Magyarországon, *nemek szerinti bontásban* férfiaknál 69, nőknél 77 év. A férfiak és nők eltérő mortalitási és morbiditási struktúrával rendelkeznek: a fejlett országokban a férfiak körében a kardiovaszkuláris, míg a nők körében a daganatos megbetegedések vezetnek (Lásd pl. Józán, 2009).

A fogyatékosokkal élők egészség-esélyeit veszélyeztető hátrányok között említhetjük többek között azt a népszámlálási adatokkal (2001) igazolt tény, hogy a fogyatékos emberek által lakott lakásokban kisebb arányban található meleg folyóvíz, hálózati gáz, vízvezeték, vízöblítéses WC, mint azokban a lakásokban, ahol nem laknak fogyatékos emberek. Halmozott hátrányokat jelent az a tény is, hogy a romák között magas a fogyatékosok aránya: 2001-ben a népesség 1,9 százaléka, illetve a fogyatékos személyek 2,1 százaléka tartozott a roma etnikumhoz (Központi Statisztikai Hivatal, 2001).

A vallási kisebbségek tekintetében – inkább a vallásra koncentrálna – az abban rejlő pozitív lehetőségeket emeljük ki: nemzetközi kutatások, valamint a *Hungarostudy 2002* eredményei (Lásd pl. Kopp és mtsai., 2003; Kopp és Kovács, 2006) is alátámasztják a rendszeres vallásgyakorlás egészségi állapotra, kiemelten a lelki egészségre gyakorolt pozitív hatását, amennyiben az kevesebb dohányzással, kevesebb töményalkohol-fogyasztással, magasabb együttműködési készséggel és toleranciával, valamint jobb megbirkózási stratégiákkal jár együtt.

Nemzetközi kutatási eredmények szólnak a *homoszexuális és biszexuális férfiak* átlagos élettartamáról (Diggs, 2002). Egy 1987 és 1992 között Vancouverben (Kanada) végzett kutatás szerint annak az esélye, hogy egy 20 éves homoszexuális férfi 65 évig fog élni, csak 32 százalék, míg a heteroszexuális férfiaknál 78 százalék. A homoszexuális személyek körében magas a szexuális úton terjedő megbetegedések és a fizikai sérülések kockázata. Magasabb arányú a depresszió, a drogfogyasztás és az öngyilkossági kísérlet.

Feladatunk tehát a hátrányos és halmozottan hátrányos helyzetű gyerekek, fiatalok és felnőttek, kiemelten

a kisebbségi csoportok esélyeinek, egészségeseleink elősegítése a felsőoktatás oktatási-nevelési eszközrendszerén keresztül. E feladat hatékony megvalósítása új pedagógiai módszereket és stratégiákat igényel, mint például az új információs és kommunikációs technológiák használata, az idegennyelv-oktatás, a toleranciára és demokráciára való nevelés, az előítéletek csökkentése, az integráció, az egészségfejlesztés, az egészségnevelés, a környezeti nevelés és a tehetséggondozás, a motiváló, hatékony tanítási módszerek, a kooperativitás, a gondolkodási képességek fejlesztése, a tanulásmenedzselés, a projekt módszer használata, a probléma-alapú tanulás és a bizonyítékon alapuló tanulás. Mindezek – a kisebbségi egészségfejlesztésben is érvényesülő – *differenciálspecifikák* nyilvánulnak meg a *Szegedi Tudományegyetem Juhász Gyula Pedagógusképző Karának Alkalmazott Egészségtudományi és Egészségfejlesztési Intézete* hazai és nemzetközi tapasztalatain alapuló tananyag-fejlesztési projektjeiben és képzési programjaiban. A következőkben bemutatjuk hazai és nemzetközi tapasztalatszerzésünk legfontosabb fázisait, az Intézet vezetésével, hazai és nemzetközi együttműködésben létrehozott kisebbségtudományi és egészségfejlesztési tananyagokat, valamint mindezen szakmai tapasztalatokat ötvöző képzési programjainkat.

A nemzetközi és hazai tapasztalatszerzés állomásai

2002 októberében a kisebbségekkel kapcsolatos oktatási tapasztalatok cseréje céljából találkoztunk a *Nyitrai Konstantina Filozofa Tudományegyetem* egyetemi és kari szintű vezetőivel, valamint a *Roma kultúra* tanzék oktatóival. A szakmai megbeszéléseket kiegészítette egy látogatás Iglón (*Spišská Nová Ves*), az egyetem kihelyezett intézményeként működő *Oktató, Kutató és Tanácsadó Központban*. Az intézmény roma kisebbségi továbbképző központként tevékenykedik, itt megismertük a központ munkáját és a használt tananyagokat.

Igló a kelet-szlovákiai Szepességben található. 2001-es népszámlálási adatok szerint lélekszáma 39 193 fő, amelynek 1,93%-a roma. A térség társadalmi és gazdasági szempontból fejletlen. „A romák többsége a két roma közösségben él. A nagyobb telep, 'Vilčurná', többé-kevésbé gettószerű, négy km-re van a városközponttól. Körülbelül 727-en élnek ott, 510 ember egyetlen tömbházban a többiek kis házakban. Az épületek a helyi önkormányzat tulajdonai. ... A telepen van egy óvoda, ahova 35 gyerek jár, a többi gyerek egy másik, kb. 2–3 km-re lévő iskolába jár. A gyerekek egy része a csökkent képességűeknek fenntartott 'speciális iskolába' jár, négy km-re a teleptől. ... A munkanélküliség a közösségben 95% körüli, nincs biztos, rendszeres

jövedelmük, és senkinek sincs középiskolai végzettsége. Az önkormányzat négy romát alkalmaz a közösségből, akik a helyi vezető (vajda) irányításával rendőrként dolgoznak a telepen, és egy szociális munkást is a városból, hogy közvetítsen és segítsen különböző területeken” (Tanaka, 2006. 18. o.).

2003 május végén Portugáliában, Lisszabonban az „*Association Culturelle Moulin de la Jeunesse*” központban tettünk hivatalos szakmai látogatást. A központ a Lisszabon és Amadora között elterülő, alacsony ellátottságú területen fekszik, amelynek neve *Cova da Moura*. Az első telepések az 1970-es években húzták fel engedély nélküli házaikat. A közösség lakóinak többsége Portugália volt afrikai gyarmatairól származik (Angola, Mozambik, Guinea, Cabo Verde és Sao Tomé). Mintegy 6000 fő él itt, a lakosság 50%-a 20 évesnél fiatalabb. Az intézmény az 1980-as évek elején jött létre. Fő céljuk és módszerük a közösség „*empowermentje*”, valamint az *autonómia* megszerzése, az önálló döntések meghozatalára való felkészítés. A megszerzett tapasztalatok közül talán a legfontosabbnak a holland példa alapján kidolgozott *mediátorképzést* tartottuk. Az egyetemi végzettségű mediátor a 4–8. osztályban, illetve a középiskolában van jelen. A közösségből való, megbecsült, hiteles, közösséggért elkötelezett személy, aki képes eligazodni a portugál társadalomban is. A mediátorokat a központban képzik, oktatóik között pszichológusok, pedagógusok, szociológusok vannak. A program alapját a személyiségfejlesztés, a készségfejlesztés, a konfliktuskezelés, a kulturális antropológia és a pedagógia adja.

2002-ben egy szituációs feladattal mértük fel a szegedi tanítóképzésben résztvevő hallgatók képzési igényeit, amelyre egy nemzetközi teamben kidolgozandó tananyagfejlesztéshez volt szükségünk (Tarkó és Benkő, 2005). A feladat így szólt:

Ugorjon előre az időben 5–6 évet és képzelje el, hogy már gyakorló tanítóként dolgozik. Iskolájában nemcsak a tanulók oktatása és nevelése a feladata, hanem a szülők, az önkormányzat és a különböző szociális helyzetű emberekből álló szélesebb társadalom, közösségek igényeinek is meg kell felelnie. Értelmiségi dolgozóként számos elvárásnak kell eleget tennie és több felelősségi körrel rendelkezik: munkahely, település, család, önmaga. E feladatok elvégzésére készítették fel magas szinten a felsőoktatásban, mégis úgy érzi, vannak olyan kérdések, amelyekről szó eshetett volna még a felkészítése során. Ha most megkérdeznénk Önt, milyen témákat, készségeket, ismereteket, stb. sorolna fel, amelyek elsajátításával hatékonyabb szakemberré válhatna, mit válaszolna?

A kapott válaszok azt tükrözik, hogy a megkérdezett tanító-jelöltek határozott képpel rendelkeznek választott hivatásukról és az előttük álló feladatok hatékony

megoldásához szükséges ismeretekről, készségekről és képességekről. Bár képzésük magas színvonalú, mégis hiányolják belőle azokat az elméleti és gyakorlati ismereteket, amelyek a hátrányos helyzetű gyermekek kezelését elősegítő innovatív és kreatív módszereket ötvözik.

Állapot- és igényfeltárásunk következő állomása egy regionális fókuszcsoporthoz tartozó vizsgálat volt 2003 áprilisa és júliusa között: nemzetiségi és roma szülő-, illetve pedagóguscsoportok körében a Dél-Alföldi Régió (Bács-Kiskun, Csongrád, Békés megye) megyeszékhelyein, településein. Vizsgálatunk során arra a megállapításra jutottunk, hogy a romák törekednek az integrációra. Alacsony iskolai végzettségük ellenére is töreksenek bejutni a munkaerőpiacra, de a rendszerváltással elinduló folyamatok hatására erre egyre kevesebb esélyt látnak. Diszkriminációba ütköznek az iskolában (Lippai, Benkő és Tarkó, 2006), a munkahelyeken és az egészségügyben, előítéletekkel övezik őket. Nyelvi helyzetük vegyes képet mutat, a cigány nyelv használata sok családban jelentős. Jobb lakáskörülményekre, megbecsültségre és egyenlő esélyekre vágynak. A megkérdezett pedagógusok elmondták, hogy a szegregáció irányába ható folyamatokat tapasztalnak, amennyiben egy iskolában növekszik a roma tanulók aránya, a magyar szülők elviszik onnan gyermekeiket egy másik iskolába. A roma tanulók mögött erős, támogató családi háttér áll, azonban a szülők bevonása az iskolai munkába nem minden esetben sikeres. Alacsony az iskolaelőkészítés szempontjából fontos óvodai látogatottság. Különbségek vannak a családi és az iskolai szocializáció céljaiban, módszereiben, így az iskolai szabály-, norma- és szokásrendszer elfogadtatása nehéz. A pedagógusok fontosnak tartanak a multikulturális kérdéseket társadalmi, gazdasági és politikai szempontból értékelni tudó, megoldási javaslatokkal élő szakember jelenlétét az iskolákban, a szociális intézményekben, az önkormányzatoknál, az állami szektorban és a civil szférában is, aki – ahogy ők mondták – „segít megtalálni a közös hangot”.

A nemzetközi tapasztalatok és a hazai igényfeltárás eredményeire építve születtek meg kisebbségtudományi és kisebbségi egészségfejlesztő elemeket is tartalmazó tananyagfejlesztési projektjeink.

Intézeti tananyagfejlesztési projektek

2001 és 2004 között *Integrált programok a tanítóképzés megújítása érdekében* címmel, a portugál *Escola Superior de Educacao de Lisboa* és az osztrák *Pädagogische Akademie des Bundes in Wien* tanítóképző intézményekkel közösen dolgoztunk ki a tanítóképzésbe integrálható szakmai modulokat. Ebben nagy hangsúlyt szerezett a multikulturális nevelés, a kisebbségek

művészetének (zene, tánc, irodalom) bevonásával (Tarkó és Benkő, 2005). A program további területei az iskolai egészségfejlesztésre és egészségnevelésre, a matematika-oktatásra és tehetséggondozásra, valamint az idegen nyelvek (angol és német) oktatására irányultak. A kidolgozott szakanyagok elméleti alapjai az egyes résztvevő partnerországok specifikumaival és helyes gyakorlatának példái-val egészültek ki. A teljes program részletesebb bemutatása elérhető Tarkó és Benkő (2005) cikkében. A jelen írás a témánk szempontjából legfontosabb szempontot emeli ki, mégpedig az érzelmek mozgósításának szükségességét a hatékony toleranciára való nevelésben. Ennek eszköze a kisebbségek művészetében rejlő lehetőségek kiaknázása. Pályázatunkban a magyarországi, a portugál és az osztrák nemzeti és etnikai kisebbségi csoportok táncait, népzenejét és meséit gyűjtöttük össze DVD, CD és fűzött tanári segédlet formájában. Az elkészült tananyag alkalmas arra, hogy a leendő pedagógusok közel kerüljenek a különböző népekhez, emberekhez, családokhoz, gyerekekhez, ugyanakkor a „sokszínű” osztályteremben gyakorló szakemberként majd képesek legyenek közelebb hozni diákjaikat, azok szüleit, nagyszüleit is egymáshoz. Mindez kiegészül a hátrányos helyzetűekre irányuló kommunikációs készségfejlesztés célzott alkalmazásával, miáltal még több esélyük nyílik a kisebbségekkel kapcsolatos problémák feldolgozására az iskolák mindennapi életében.

2002 és 2005 között az angliai *Manchester Metropolitan University* és a németországi *Universität Lüneburg* intézményeivel közösen újabb tananyagokat dolgoztunk ki és célul tűztük ki a tanárok attitűdjének megváltoztatását a normál és a távoktatáson keresztül a nyitottabb emberi kapcsolatok érdekében. *Különbözőség és multikulturális nevelés*, valamint *Gyermekek, fiatalok, társadalmi kirekesztés és bennfoglalás* címen két modul keretében tárgyaltuk a kisebbségek és a hátrányos társadalmi gazdasági helyzet következményeit, valamint hagyományos és távoktatási formában kidolgozott *Egészségfejlesztés* tananyagunkban foglalkoztunk az egészség-esélyegyenlőség kérdéseivel.

Sikeresen elnyert Phare-pályázat keretében (HU 0008-02 „A képzésből a munka világába való átmenet támogatása” Phare-program) 2004-re elkészült a modulrendszerben működő *Kisebbségkoordinátor* pedagógus szakvizsgára felkészítő programunk tanterve (Benkő és Lippai, 2004). Célunk volt egy olyan szakanyag kidolgozása (Lippai, Benkő, Erdei és Tarkó, 2007), amelyen keresztül a leendő szakemberek felkészülnek a kisebbségi helyzetben élő tanulók (nemzeti-ségi, etnikai – főleg roma – fogyatékosok) hatékonyabb fejlesztésére, társadalmi integrációjára, valamint alkalmassá válnak olyan speciális módszerek alkalmazására, amelyekkel a kisebbségi körbe sorolható tanulók fejlő-

1. táblázat

**Az Intézet további képzési programjaiba beillesztett
kisebbségi egészségfejlesztő elemek**

Képzés megnevezése	Kurzusok neve
Egészségtan tanár főiskolai és egyetemi képzés	Kisebbségtudományi alapismeretek, Multikulturális nevelés alapjai, Gyógypedagógiai alapismeretek, Egészségszociológia (Kisebbségek egészségesélye)
Rekreációs szervezés és egészségfejlesztés alapképzési szak (BSc)	Kisebbségtudományi alapismeretek I., Sajátos nevelési szükségletűek pedagógiája, Deviancia és egészségpszichológia, Egészségfejlesztő szakirányban Kisebbségi egészségfejlesztés, Kisebbség-egészségkoordinátor szakirány, Rekreációs szervező szakirányban Hátrányos helyzetűek és fogyatékossgal élők rekreációja
Egészségfejlesztés tanár (Master)	Gyógypedagógiai alapismeretek, Multikulturális nevelés
Egészségfejlesztő mentálhigiéné szak- irányú továbbképzési szak és Egészség- fejlesztő mentálhigiénikus szakvizsgára felkészítő szakirányú továbbképzés	Kisebbségek egészségfejlesztése, Hátrányos helyzetűek egészségfejlesztése, Sajátos nevelési igényű tanulók pedagógiája/inkluzív nevelés, Hátrányos helyzetűek és kisebbségek nevelése

dését és integrálását szolgálják iskolai környezetben és a társadalom más alrendszerében (család, egészségügy, szociális intézmények).

Képzési programok

A fentiekben ismertetett hazai és nemzetközi tapasztalatszerzésünkre alapozott, a kisebbségek és a hátrányos helyzetű társadalmi csoportok kezelésére, egészség-esélyeinek növelésére irányuló képzési programjaink széles skálája áll az érdeklődő hallgatók, leendő és gyakorló szakemberek rendelkezésére. Programajánlatunk a következő:

Egészségnevelés – mentálhigiéné. 120 órás továbbképzés pedagógusok részére: A képzés négy 30 órás modulból áll, amelyek egyike az *Egészséges társadalom* modul. Ebben 6 órával szerepel a *Multikulturális nevelés*. További közvetített szakterületei a szociálpolitika, a népegészségtan, az etika és a mentálhigiéné.

Egészségfejlesztő kisebbségkoordinátor szakirányú továbbképzési szak (90 kredit): A képzés során a különböző alapszakmákban (pl. pedagógusképzés, társadalomtudományok, természettudományok, orvos- és egészség-

tudományok, nemzetvédelmi és katonai, hittudományi, művészet és sporttudományi) dolgozó résztvevők napi munkájának ellátásához szükséges szakmai és módszertani ismereteit kívánjuk a kisebbségi csoportok körébe sorolható (a nemzeti és etnikai csoportok, a nők, a fogyatékossgal élők, a vallási kisebbségek és a homoszexuálisok), illetve a hátrányos és halmozottan hátrányos helyzetű gyermekek, fiatalok és felnőttek fejlesztését, társadalmi integrációját, egészség-esélyegyenlőségét segítő alapismeretekkel, alapkészségekkel bővíteni.

Egészségfejlesztő Kisebbségkoordinátor pedagógus szakvizsgára felkészítő szakirányú továbbképzés (120 kredit): A kisebbségi (nemzeti és etnikai csoportok, a nők, a fogyatékossgal élők, a vallási kisebbségek és a homoszexuálisok), a hátrányos- és a halmozottan hátrányos helyzetű csoportokat érintő demográfiai, társadalmi, gazdasági, és kulturális kérdésekben kívánja fejleszteni a többségi és kisebbségi pedagógus hallgatók ismereteit és tudatosságát egyaránt annak érdekében, hogy a kisebbségi létből és a hátrányos helyzetből fakadó egészség-esélyegyenlőtlenségeket ellensúlyozni tudja az iskolákban használt oktatási, nevelési és szervezeti eszközökkel.

A hátrányos helyzet kezelésére, a kisebbségi léthelyzetből fakadó egészség-esélyegyenlőtlenségek megismerésére felkészítő, érzékenyítő elemek intézetünk minden más – eddig külön ki nem emelt – képzési programjában megtalálhatók. Az 1. táblázat az érintett képzéseket és a témát tárgyaló kurzusok neveit tartalmazza.

Konklúzió

Intézetünk hosszú folyamat eredményeként született, szakmailag megalapozott és az aktuális társadalmi igényeket messzemenően kielégítő kisebbségtudományi ismereteket közvetítő programkínálattal szolgálja a magyar pedagógus és egészségfejlesztő szakemberek felkészítését. Tartalmi és módszertani kínálatunkat, amely mind a közoktatásban, mind a felsőoktatásban újszerű eszközrendszert ad a pedagógusok kezébe, minden szakember szíves figyelmébe ajánljuk.

Összefoglalás

A magyarországi kisebbségek (nemzeti és etnikai, vallási, nők, fogyatékossgal élők, homoszexuálisok) egészség-esélyegyenlőtlenségét jelző mutatók kedvezőtlen értékei jól ismertek az egészségfejlesztő szakemberek körében. Szükség van tehát arra, hogy minden szintéren foglalkozunk a kérdéssel. A felnövekvő nemzedékek egészség-esélyeinek növelésében fontos szerepet játszik a közoktatás, és az iskolai egészségfejlesztő feladatokra való felkészítést végző felsőoktatás. A *Szegedi Tudományegyetem Juhász Gyula Pedagógusképző Karának Alkalmazott Egészségtudományi és Egészségfejlesztési Intézete* nemzetközi és hazai tapasztalatokon alapuló, célcsoport-

orientált graduális és posztgraduális képzéseivel szolgálja a korszerű kisebbségi egészségfejlesztő módszerek és ismeretek átadását. A képzési paletta 1–1 célzott kurzus, modul, BSc-képzéshez kapcsolódó szakirány integrálásától a szakirányú továbbképzési szakig, mint az *Egészségfejlesztő kisebbségkoordinátor szakirányú továbbképzési szak (90 kredit)* és az *Egészségfejlesztő kisebbségkoordinátor pedagógus szakvizsgára felkészítő szak (120 kredit)* terjed.

Abstract

The unfavourable figures denoting the unequal health opportunities of Hungarian minorities (national and ethnic, religious, women, disabled, homosexuals) are well known among the health promotion professionals. Thus it is essential to address the issue on every setting. Public education plays an outstanding role in promoting the health opportunities of future generations, as well as higher education preparing professionals for school health promotion. The *Institute of Applied Health Sciences and Health Promotion at the Juhász Gyula Faculty of Education, University of Szeged* serves the transmission of up-to-date minority health promotion methods and knowledge through target-group oriented graduate and postgraduate education based on international and national experiences. The educational palette offers 1–1 targeted and integrated course, module, professional domain connected to BSc education, as well as complex trainings like *Health Promoting Minority Coordinator in-service Training (90 credits)* and *Health Promoting Minority Coordinator Teachers' Special Exam Training (120 credits)*.

IRODALOM

- Benkő Zsuzsanna–Lippai László (2004): *Tájékoztató. Kisebbségkoordinátor képzési program*. JGYF Kiadó. Szeged.
- Busa Csilla–Brandmüller Teodóra–Füzesi Zsuzsanna–Tistyán László–Varga Ivett (2004): *A romákkal kapcsolatos szakirodalom áttekintése, Összefoglaló*. Fact.
- Diggs, J. R. (2002): *The Health Risks of Gay Sex*. Corporate Resource Council.
- Józan Péter (2009): „Halálzási viszonyok és életkilátások a 21. század kezdetén a világ, Európa és Magyarország népességében.” In: *Magyar Tudomány*, 2009. 10. 1231–1244.

- Neményi Mária (2005): „Szegénység–etnicitás–egészség.” In: Neményi Mária–Szalai Júlia (2005, szerk.): *Kisebbségek kisebbsége. A magyarországi cigányok emberi és politikai jogai*. ÚMK, Budapest. 152–192.
- Kopp Mária–Kovács Mónika–Purebl György–Réthelyi János–Skrabski Árpád–Stauder Adrienne–Susánszky Éva–Szántó Zsuzsa (2003): *Jelentés a Hungarostudy 2002 országos reprezentatív felmérés legfontosabb eredményeiről*. <http://www.behsci.sote.hu/hungarostudy2002>. Semmelweis Egyetem, Magatartástudományi Intézet, Budapest.
- Kopp Mária–Kovács Mónika Erika (2006, szerk.): *A magyar népes-*

- ség életminősége az ezredfordulón.* Semmelweis, Budapest.
- Központi Statisztikai Hivatal (2001): *Népszámlálás 2001. 12. A fogyatékos emberek helyzete.* <http://www.nepszamlalas.hu/hun/kotetek/kotetek.html>.
- Lippai, L.–Benkő, Zs.–Tarkó, K. (2006): „Multidisciplinary Background of Gipsy Children’s Failure in Hungarian Schools.” In: Tuula Merisuo-Storm and Marjaana Soininen (2006, eds.): *Cultural diversity and its impact on education.* Pinosalama Oy, Turku. 167–185.
- Lippai László–Benkő Zsuzsanna–Erdei Katalin–Tarkó Klára (2007): „Társadalmi esélyegyenlőség az iskolákban: a kisebbség-tudományokban jártas pedagógus.” In: Szretykó György (2007, szerk.): *A szegénység, az egészség és a társadalmi kirekesztettség. A roncsársadalom szociológiai és társadalomgazdaságtani dimenziói.* Comenius Kft. Pécs. 440–480.
- Tanaka, J. (2006): *Helyi partnerség a szegénység és a romák kirekesztése elleni küzdelemért. Esettanulmányok.* Autonómia Alapítvány, Creating Effective Grassroots Alternatives, Pakiv Európai Roma Alap, Roma-Lom Foundation.
- Tarkó Klára–Benkő Zsuzsanna (2005): „A magyar tanítóképzés megújítása – tananyagfejlesztés a Szegedi Tudományegyetemen.” In: *Új Pedagógiai Szemle*, 2005. július–augusztus, 33–44.